

УДК 81'27-11 : 159.923

КОНВЕРГЕНТНІСТЬ КОГНІТИВНОГО І ЛІНГВІСТИЧНОГО НАПРЯМКІВ У ДОСЛІДЖЕННІ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Вікторія Ригованова

*Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов
вул. Руданова, 25, Горлівка Донецької області, 84626, Україна
vikatriada@yandex.ru*

Визначено принципи аналізу мовної особистості в мовознавстві й психології з урахуванням когнітивного підходу; розглянуто теорію особистісних конструктів Дж. Келлі та теорію Ю. М. Караулова з огляду на співвіднесеність цих теорій для опису мовної особистості в лінгвістиці. Зроблено висновок про корелятивність аналізованих теорій, оскільки обидві когнітивні теорії спираються на тривірневу структуру особистості, та про перспективність таких досліджень для соціолінгвістики.

Ключові слова: мовна особистість, теорія особистісних конструктів.

Останніми десятиліттями у лінгвістиці в дослідженнях із питань функціонування мови великого значення набуває чинник людини як активного суб'єкта пізнання, що володіє індивідуальним і соціальним досвідом, системою знань про світ, віддзеркалена в його свідомості як концептуальна картина світу. Увага до суб'єктивного фактора простежується на тлі істотних змін у мовознавстві, переосмислення теорії та практики лінгвістичних досліджень. Таку ситуацію трактують по-різному: лінгвістична революція, зміна парадигм. Особливістю сучасного підходу до вивчення мови є інтегративність комунікативного й когнітивного аспектів у науково-дослідній мовній практиці, використання когнітивних методів під час аналізу мови. Переорієнтацію мовознавства на дослідження мови в безпосередньому зв'язку з людиною виявлено в нових термінах: мовна особистість, мовна свідомість, мовна/концептуальна картина світу, особистісний конструкт тощо.

Незважаючи на посилену увагу лінгвістів, психологів, етнографів до проблем мовної особистості в аспекті її лінгвоконцептуальних, лінгвокультурологічних, соціолінгвістичних характеристик, їх досі остаточно не визначено. Відсутність чіткого опису системи таких характеристик на різних рівнях реалізації негативно позначається на процесі виявлення й осмислення складових мовної особистості в кожному конкретному випадку. Очевидно, спроби сучасної теоретичної лінгвістики розв'язати проблеми мовної особистості традиційними граматичними засобами не є перспективними, тому що змістовні й аксіологічні ознаки цієї структури можуть бути виявлені тільки в комплексному їх висвітленні, тобто з урахуванням впливу з боку таких галузей знання, як когнітивна психологія й когнітивна лінгвістика, а отже, і когнітивна соціолінгвістика.

Саме аналіз корелятивності теоретичного досвіду вищезгаданих напрямків когнітивної науки, можливостей комплексного підходу до вивчення будови мовної особистості є метою запропонованої роботи.

Когнітивний підхід набув популярності у мовознавстві, як наслідок, атрибут «когнітивний» іноді використовують безпідставно, що викликає критичні зауваження

провідних мовознавців [1–3]. Виправданням цьому можуть бути такі факти: «сама когнітивна наука, під егідою якої виникла когнітивна лінгвістика, дедалі більше поділяється не тільки на різні школи, але й на різні когнітивні науки – когнітивну психологію, нейронауки, антропологію тощо» [1: 4]; когнітивісти не мають усталеної системи методів і процедур аналізу мови; когнітивна лінгвістика є субформацією щодо психолінгвістики й лінгвокультурології [4: 11]. Скажімо, О. Є. Кібрик констатує, що «когнітивна лінгвістика, незважаючи на розмаїття її сучасних реалізацій, ґрунтується на розумінні мовних одиниць як конвенціоналізованих (граматикалізованих) когнітивних структур і процесів» [5: 51].

Отже, метою опису мови є встановлення відповідностей між мовою й когнітивною репрезентацією, а також вивчення мовної свідомості й образу світу, що існує в голові людини [6: 29]. У когнітивній лінгвістиці розглядають тільки ті когнітивні структури й процеси, які властиві людині як *homo loquens*, першоважливим є системний опис і пояснення механізмів людського засвоєння мови й принципів структурування цих механізмів [7: 21]. На думку авторів «The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics» когнітивна лінгвістика – це результат лінгвістичних воєн між генеративною й інтерпретаційною семантикою [8: 452].

Слово *когнітивний* співвідноситься зі значенням «пізнавальний» від ранніх етапів розвитку когнітивізму до виникнення когнітивної психології. Зі створенням останньої, з появою досліджень нових аспектів процесів пізнання (сприйняття, запам'ятовування, мислення) термін *когнітивний* помітно збагачується й використовується як синонім термінів *ментальний*, *внутрішній*, *інтеріоризований*, *розумовий*. Ще один ряд значень пов'язує термін «когнітивний» з іменником «когніція». Когніцію варто розуміти як пізнавальний процес або сукупність психічних (ментальних, розумових) процесів сприйняття світу, простого спостереження, що слугують обробці й переробці інформації, яка надходить до людини [9: 81].

Когніція стосується всіх процесів, у ході яких сенсорні дані трансформуються центральною нервовою системою, мозком, і набувають вигляду різноманітних ментальних репрезентацій (образів, фреймів, концептів, конструктів). Отже, когнітивна наука охоплює і дослідження мови, і «дослідження когніції, причому в цих дослідженнях часто з'являються філософські й інженерні наукові аспекти» [10: 259].

Для когнітивної лінгвістики, пов'язаної з вивченням когніції в її лінгвістичних аспектах і виявах, з одного боку, і з дослідженням когнітивних аспектів самих лексичних, граматичних та інших явищ, з іншого, можна виділити дві групи дослідницьких завдань. По-перше, аналіз репрезентації власне мовних знань у голові людини. У цьому випадку когнітивна лінгвістика стикається з когнітивною психологією в аналізі таких феноменів, як словесна або вербальна пам'ять, внутрішній лексикон, а також в аналізі виникнення, сприйняття й розуміння мовлення. По-друге, аналіз того, як і в якому виді вербалізуються сформовані людиною структури знання, а отже, когнітивна лінгвістика дотична до найскладнішої сфери дослідження, пов'язаної з описом світу і створенням засобів такого опису.

Щоразу для когнітивної психології й когнітивної лінгвістики об'єктом уваги є людина, але в першому випадку як *homo sapiens*, а в другому – як його різновид – *homo loquens*. Вікном у свідомість людини є мова як загальний когнітивний механізм, як когнітивний інструмент, як система знаків, що мають значення для репрезентації (кодування) і трансформації інформації. Така система є об'єктом і зовнішнім, і внутрішнім для суб'єкта. Саме подвійність мови відрізняє її від інших когнітивних видів діяльності і дає змогу дослідникові розкрити основи розуміння й продукування мов-

лення людиною, визначити роль мовного знання у процесі переробки інформації, пояснити механізми категоризації й концептуалізації. Тож для лінгвіста матеріалом була і є мова, а для психолога – психічні процеси й поведінка.

Когнітивна психологія вивчає усі когнітивні здатності людини, їх взаємодію, а когнітивна лінгвістика – тільки таку когнітивну здатність, як мова, що уможливорює опис інтеракції різних когнітивних здібностей у різноманітних типах діяльності людини (насамперед у комунікативній). Оскільки в когнітивній лінгвістиці на явища мови, особливо на значення й референцію, можна дивитися через призму когніції людини, лексична структура мови визначається як результат взаємодії когніції людини із семантичними параметрами, властивими певній мові [7].

Мовна особистість, як зауважує Ю. М. Караулов, являє собою конкретного носія мови, здатного розуміти, відтворювати й створювати тексти; це особистість, виражена в мові й охарактеризована на основі аналізу її ж текстів з погляду використання в них системних засобів мови для віддзеркалення її бачення навколишньої дійсності [11].

Кожна мовна особистість вибирає й привласнює саме ті мовні засоби, які відповідають її життєвому кредо. У мовній поведінці людини, у її мовних вчинках, тобто, в широкому розумінні, у всіх мовленнєвих утвореннях предметується духовний склад особистості, світ її цінностей, ідеалів, прагнень, що виражаються в рисах характеру й стереотипах поведінки, у методи мислення, соціально-життєвих цілях та вибраних способах їх досягнення. Аналіз мовної особистості можливий лише на основі розгляду всіх складових її структури (зокрема й вербально-семантичного рівня) з урахуванням їх тісного взаємозв'язку. Вибір лексичних одиниць свідчить про комунікативну компетенцію мовця. У слові виявляються параметри духовного світу особистості (емоційний стан мовця, його цілі тощо), уміння мовця керувати комунікативним процесом (запобігати конфлікту, послаблювати реакцію співрозмовників на те, що трапилося), його інтелект тощо.

На лінгвокогнітивному рівні виявляється ставлення мовної особистості до основних понять культури – концептів. Людина за допомогою концепту входить у культуру і водночас, як «творець культурних цінностей», через концепти впливає на національну культуру й виховує інших. Особливості реалізації основних концептів культури в мовленні зумовлені своєрідністю творчого характеру і свідчать про належність автора до національної культури. Концептуальна картина дає змогу виявити творчу своєрідність мовця, зрозуміти суть його духовного складу, його світогляд, усвідомити глибину текстового змісту.

О. С. Кубрякова відзначає, що коли семантичний аналіз спрямований на експлікацію семантичної структури слова, уточнення її денотативних, конотативних і сигніфікативних значень і приводить до «роз'яснення слова», то концептуальний аналіз передбачає пошук загальних концептів, які визначають буття конкретного знака як когнітивної структури, що забезпечує знання про світ. Спираючись на дефініцію концепту, можна побудувати «концептуальну карту» слова, яка, по-перше, віддзеркалює найуживаніші контексти слова, а по-друге, є констатацією усіх напрямків перетворення семантики слова, а також рекомендацією до більш повної лексикографічної репрезентації значень слова.

В основі когнітивної теорії Дж. Келлі, заснованої на теорії конструктивного альтернативізму, лежить спосіб, за допомогою якого індивіди осягають та інтерпретують явища або людей. Назвавши свій підхід теорією особистісних конструктів,

дослідник зосереджує увагу на психологічних процесах, які дають змогу людям організовувати події їхнього життя, а відтак і розуміти їх.

Людина споглядає світ крізь шаблони (конструкти), які сама ж створює, а потім намагається підлаштувати їх до тих реалій, з яких формується цей світ. Конструкти можна визначити як спосіб тлумачення світу. Це вони, на думку Дж. Келлі, дають можливість людині формувати лінію поведінки – вираженої словесно чи ні, розумно аргументованої або відчуті інтуїтивно [12: 434–435]. Кожна людина прагне вдосконалювати свої конструкти, відповідно, вона їх змінює, розширює їхній набір.

Велике значення в теорії альтернативного конструктивізму надається тому, як люди усвідомлюють та інтерпретують свій життєвий досвід. Модель особистості Дж. Келлі заснована на аналогії людини як дослідника, ученого, який вивчає свою сферу життя і сферу життя суспільства, закони природи (пор.: у лінгвістиці мовець є об'єктом і суб'єктом аналізу).

Отож «понятійні системи, або моделі», за допомогою яких людина пізнає світ, Дж. Келлі визначив як особистісні конструкти. Особистісний конструкт – це ідея або думка, яку людина використовує, щоб усвідомити або інтерпретувати, пояснити або передбачити свій досвід. Це стійкий спосіб осмислення аспектів дійсності на підставі схожості й контрасту. Як приклад особистісного конструкта наведемо такі: «чоловічий – жіночий», «релігійний – нерелігійний». Прикладом конструкта в дії є факт того, як різні люди можуть пояснювати одну подію.

Теорія особистісних конструктів дає змогу описувати особистість комплексно (індивідуально й узагальнено), а процеси в її поведінці неподільно. Якщо ігнорувати існування людини в суспільній сфері, то знання про одну особу не допоможе зрозуміти інших. Подолати цю проблему можна в такий спосіб – передусім, потрібно обмежити поведінку особистості її сферою, а відтак зробити цю поведінку ознакою для дослідження групи людей. Отже, психологічну методику цілком можливо перенести на лінгвістичний аналіз ідіолекту, і тим самим одержати можливість проаналізувати і психологічні характеристики мовної особистості, і її мовні особливості.

Особистості можна розглядати як такі, що відрізняються одна від одної з уваги не тільки на можливі розбіжності в тих подіях, які вони омовлюють, але й різні підходи до тлумачення тих самих подій. Люди прогнозують і публічні, і особисті події. Немає двох людей, які діють однаково. Проте це не означає, що в людей не може бути спільного досвіду, оскільки кожному дана можливість трактувати схожі й відмінні ознаки подій. І хоча існують індивідуальні відмінності в тлумаченні подій, люди здатні знайти загальну основу завдяки тлумаченню досвіду інших людей разом зі своїм. Однак там, де мають місце різні культурні ідентифікації або у випадку відсутності бажання однієї людини знаходити спільну мову з іншими людьми, такої загальної основи може й не виявитися.

Подібно до магніту, усі конструкти мають два протилежні полюси. Те, у чому два елементи вважаються подібними, називається полюсом подібності конструкта; те, у чому вони протиставлені третьому елементові, називається полюсом контрасту конструкта. Отже, кожний конструкт має два полюси. Мета теорії особистісного конструкта – пояснити, як люди інтерпретують і прогнозують свій життєвий досвід на основі схожості й відмінності.

«Люди відрізняються один від одного тим, як вони інтерпретують події» [12: 445]. Отже, вони можуть бути подібними один на одного, якщо однаково інтерпретують свій досвід. У такому разі, імовірно, і поводитимуться подібно. Зазначимо, що люди схожі не тому, що вони пережили ті самі події, і не тому, що їхня поведінка

подібна – вони схожі тому, що події для них мають приблизно однакове психологічне значення. Наприклад, виразити співчуття або співпереживання може тільки та людина, у житті якої щось подібне вже було.

Отже, схожість серед представників однієї культури – це не тільки схожість у поведінці. На нашу думку, люди, що належать до однієї культури, інтерпретують свій досвід майже однаково (пор.: поняття «національна мовна особистість»), і кожна людина розуміє дійсність із позиції свого унікального особистісного конструкта. А відмінність між людьми полягає в тому, що вони інтерпретують події з різних позицій. Більше того, особистісні конструкти організовані в людині по-різному. Люди організовують свої особистісні конструкти ієрархічно, щоб звести до мінімуму несумісність і невідповідності. Отож конструкти існують у свідомості людини не хаотично, вони мають певну організацію – пірамідальну структуру, при цьому деякі конструкти або підпорядковуються іншим частинам системи, або підпорядковують їх. Тобто, здатність людей сприймати світ і по-різному реагувати на процеси, що відбуваються в ньому, залежить не тільки від індивідуальності кожної особистості, а й від культурно-соціальних чинників, які впливають на людину.

Люди мають певну кількість конструктів, за допомогою яких інтерпретують події свого життя. Якщо людина стоїть перед вибором, то обере те, що або розширить її розуміння світу, або уточнить конструктну систему. Людина вибирає полюс конструкта, який дозволить зрозуміти подію більш повно, – те, що буде найкориснішим для прогностичної ефективності конструктної системи. Дж. Келлі назвав це «продуманим вибором». Конструктна система формується або в напрямку визначення, або в напрямку розширення. Звичайно, із розширенням імовірніша прогностична помилка, ніж у разі визначення, адже в першому випадку використовують конструкти для прогнозу події, яка раніше людині була невідомою. Водночас розширення дає більше інформації, ніж визначення. Очевидно, що люди, які впевнені у правильному прогнозі подій і які допускають ризик помилитися, виберуть розширення своєї конструктної системи. А ті, котрі невпевнені в правильному прогнозі подій, виберуть визначення. Отже, у першому випадку люди більш схильні до ризику.

Ми обстоюємо таку модель для презентації дій людини перед новою або невизначеною ситуацією, у якій ключовим моментом є цикл орієнтування – вибір – виконання [12: 448]. Цей цикл полягає в послідовному обмірковуванні декількох можливих конструктів і вибору того з них, який виявиться найкращим для інтерпретації ситуації.

В орієнтовній фазі людина аналізує конструкти, які може використати для інтерпретації ситуації. Фаза вибору настає, коли людина обмежує кількість альтернативних конструктів до найбільш прийнятної в конкретній ситуації числа. І під час фази виконання вона вибирає напрямок дій і відповідну поведінку.

Люди, живучи в суб'єктивному світі особистісних конструктів, намагаються аналізувати й інтерпретувати зовнішні події на свій манір. Тому об'єктивна реальність завжди видозмінюється у творчому осмисленні людини: реальність – це те, що є суб'єктивною інтерпретацією кожного з нас [12: 455]. Подібний висновок є і в лінгвістичних дослідженнях про мовну картину світу, у яких останню визначено як витвір людини, а мову – як звукову книгу, у якій показано всі шляхи понятійного засвоєння світу людиною [13: 24]. Тому мова немає

безпосереднього стосунку до об'єктивного світу, бо вона не може співвідноситися зі світом у такій площині, як мислення і світ. У зв'язку з цим правомірним виглядає відношення «мова – думка – світ», а правильніше – «мовна думка – світ» [13: 24].

Отже, для вивчення мовної особистості та її особливостей ефективним є використання двох когнітивних теорій особистості. Перша теорія – теорія мовної особистості Ю. М. Караулова, яка забезпечує вербальний аспект дослідження. Друга теорія – теорія особистісних конструктів Дж. Келлі, яка дозволяє описати досліджувану особистість із погляду її психологічних характеристик. Обидві теорії мають одну основу – вони спираються на трирівневу будову особистості: семантичний (орієнтування), тезаурусний (вибір) і асоціативний (виконання) рівні.

Перспектива розширення пізнавальної бази для аналізу мовної особистості дасть змогу соціолінгвістові глибше зрозуміти мотиви вибору того чи того мовного факту, появу соціальних варіацій мови, усвідомити взаємозв'язок між мовною системою та її використанням, розкрити механізм формування субкультур тощо.

1. Кубрякова Е. С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» / Е. С. Кубрякова // Вестник ВГУ. Сер. : «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – Воронеж, 2001. – Вып. 1. – С. 4–10.
2. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2007. – 314, [6] с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
3. Сусов А. А. Размышления о концептах / А. А. Сусов, И. П. Сусов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. : «Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов». – Х., 2006. – Вип. 49. – С. 14–20.
4. Самигуллина А. С. Когнитивная лингвистика и семиотика / А. С. Самигуллина // Вопросы языкознания. – 2007. – № 3. – С. 11–24.
5. Кибрик А. Е. Константы и переменные языка / А. Е. Кибрик. – СПб. : Алетей, 2003. – 720 с.
6. Красных В. В. Основы психолингвистики и теории коммуникации : курс лекций / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2001. – 270 с.
7. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–33.
8. The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics / ed. by Dirk Geeraets and Hubert Cuyckens. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 1365 p.
9. Кубрякова Е. С. Когнитивная лингвистика. / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков // Краткий словарь когнитивных терминов. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – С. 53–55.
10. Harman G. Cognitive science? / G. Harman // The making of cognitive science: Essays in honour of George Miller. – Cambridge, 1988. – 288 p.
11. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 264 с.
12. Теории личности / [сост. Л. Хьелл, Д. Зиглер]. – СПб. : Питер, 2003. – 608 с. (Сер. : «Мастера психологии»).
13. Колшанский Г. В. Объективная картина мира и познание в языке / Г. В. Колшанский ; отв. ред. А. М. Шахнарович. – М. : КомКнига, 2006. – 128 с. (Сер. : «Лингвистическое наследие XX века»).

**CONVERGENCE OF COGNITIVE AND LINGUISTIC
TRENDS IN RESEARCH OF SPEECH PERSONALITY****Viktoriya Ryhovanova**

*Horlivka State Pedagogical Institute of Foreign Languages
25, Rudanova Str., Horlivka, Donetsk Region, 84626, Ukraine
vikatriada@yandex.ru*

The author defines the principles of analyzing speech personality in linguistics and psychology taking into account the cognitive approach. The article reviews Kelly's personal construct theory and Karaulov's theory taking into account the correlation of these theories for describing speech personality in linguistics. The conclusion has been made on correlativity of theories under analysis since both cognitive theories rely upon three-level personality structure as well as perceptiveness of this research for sociolinguistics.

Key words: speech personality, personal construct theory.

**КОНВЕРГЕНТНОСТЬ КОГНИТИВНОГО И ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО
НАПРАВЛЕНИЙ В ИССЛЕДОВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ****Виктория Рыгованова**

*Горловский государственный педагогический институт иностранных языков
ул. Руданова, 25, Горловка Донецкой области, 84626, Украина
vikatriada@yandex.ru*

Определены принципы анализа языковой личности в языкознании и психологии с учетом когнитивного подхода; рассмотрена теория личностных конструктов Дж. Келли и теория Ю. М. Караулова с точки зрения соотнесенности этих теорий для описания языковой личности в лингвистике. Сделан вывод о коррелятивности анализируемых теорий, поскольку обе когнитивные теории опираются на трехуровневую структуру личности, и о перспективности таких исследований для социолингвистики.

Ключевые слова: языковая личность, теория личностных конструктов.

Стаття надійшла до редколегії 29.06.2010

Прийнята до друку 17.09.2010